

**DİN VƏ TƏHSİL MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ QLOBAŁ FƏRQLİLİKLƏR:
KOLLEKTİVİST VƏ FƏRDİYYƏTÇİ YANAŞMALAR****Səbinə Ceyhun qızı Hacızadə***Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı***ORCID:** 0009-0003-0476-2328**E-mail:** sabinanasif@gmail.com<http://www.doi.org/10.62706/bqiz.2025.v25.i4.03>**Açar sözlər:** *inanc, mənəvi inkişaf, əxlaq, erkən yeniyetməlik, din və təhsil, dini identiklik***Ключевые слова:** *вера, духовное развитие, нравственность, религиозная идентичность, , ранний подростковый возраст, религия и образование***Key words:** *faith, moral development, morality, early adolescence, religion and education, religious identity*

Qloballaşma dövründə cəmiyyətlərin sosial-mədəni strukturu sürətlə dəyişdikcə, təhsilin qarşısında duran əsas çağırışlardan biri yeniyetmələrin dəyər dünyasını formalaşdırmaq və onların sosial identikliyi möhkəmləndirməkdir. Bu prosesin mərkəzində duran ən mühüm amillərdən biri isə din və inanc sistemləridir. Din, yalnız ibadət forması və ya inanclar toplusu kimi deyil, həm də sosiallaşmanı, mənəvi normativləri və davranış yönümlərini formalaşdıran güclü psixoloji və mədəni mexanizm kimi çıxış edir. Məhz buna görə də din-təhsil əlaqəsi müasir sosial elmlərdə yenidən aktual mövzulardan birinə çevrilmişdir.

Bu tədqiqat 5–8-ci sinif şagirdlərini (10–14 yaş, erkən yeniyetməlik dövrü) əhatə edir ki, bu yaş mərhələsi həm uşaq, həm də yeniyetməlik xüsusiyyətlərini daşdığı üçün mənəvi dəyərlərin formalaşdırılması baxımından strateji əhəmiyyətə malikdir. Erkən yeniyetməlikdə inanc amili mənəvi dəyərlərin möhkəmlənməsinə xidmət edərək həm riskli davranışların qarşısını ala, həm də gələcək emosional və sosial çətinlikləri azalda bilər.

Beynəlxalq tədqiqatlar göstərir ki, dini dəyərlər yeniyetmələrin əxlaq davranışları, mənəvi qərarvermə bacarıqları və sosial məsuliyyət hissi ilə sıx bağlıdır. Lakin bu təsirin səviyyəsi və xarakteri mədəni kontekstdən asılı olaraq dəyişir. Kollektivist cəmiyyətlərdə (məsələn, Cənubi Koreya, Türkiyə, Latın Amerikası) dini inanc daha çox icma nəzarəti, sosial bağlılıq və normativ qaydalar vasitəsilə əxlaqi-mənəvi davranışları təşviq edir. Fərdiyyətçi cəmiyyətlərdə (Amerika Birləşmiş Ştatları, Kanada, Böyük Britaniya) isə din fərdi mənəvi identikliyi, şəxsi dəyərləri və etik qərarverməni gücləndirir.

Ənənəvi yanaşmalar dini inancı yalnız “inanmaq–inamamaq” ikiliyində təhlil edirdisə, müasir tədqiqatlar dini identikliyi çoxölçülü fenomen kimi qiymətləndirir. Dini identiklik fərdi inanc, mənəvi dəyərlər, sosial normativlər və icma ilə əlaqəlilik kimi müxtəlif komponentlərin qarşılıqlı və dinamik təsirindən formalaşır [3, s.367–393]. Bu yanaşma erkən yeniyetməlik dövründə inancın təkcə şəxsi seçim deyil, həm də sosial-mədəni kontekstin məhsulu olduğunu göstərir.

Məhz bu kontekstdə həm kollektiv, həm də fərdiyyətçi cəmiyyətlərdə yeniyetmələrin dini-mənəvi inkişafı dörd əsas mühitin təsiri nəticəsində formalaşır.

Ailə	Məktəb	Sosial çevrə	Virtual mühit
------	--------	--------------	---------------

Ailə erkən yaşlardan əxlaq və dini mənsubiyyət hissinin əsaslarını qoyur, məktəb isə bilik və analitik yanaşmanı dəstəkləyir [4, s.205-213]. Sosial mühit ictimai dəyərlərin mənimsənilməsinə təsir edir, rəqəmsal platformalar isə gənclərə geniş perspektivlər və fərqli inanc modelləri ilə tanış olmaq imkanı yaradır. Bütün bu mühitlər birlikdə yeniyetmələrin dini inanc və dünyagörüşünün formalaşmasında tamamlayıcı rol oynayır. Lakin bu mühitlərin rol və funksiyaları müxtəlif mədəniyyət modellərində fərqli ola bilər. Aşağıda qlobal nümunələr və onların təhlili təqdim olunur.

Kollektivist cəmiyyətlərdə dini inancın formalaşma mexanizmləri

Cənubi Koreya. Cənubi Koreyada din və təhsil rəsmi olaraq bir-birindən ayrı olsa da, gənclərin sosial və mənəvi inkişafında paralel şəkildə təsir göstərir [5, s.28]. Məktəblər Konfutsi mənşəli dəyərlər — nizam-intizam, hörmət və sosial harmoniya üzərində qurulan sekulyar davranış modeli təqdim edir. Dini icmalar isə (protestant, katolik və buddist qurumlar) yeniyetmələrə sosial məsuliyyət və icma iştirakını məktəbdənkənar fəaliyyətlərlə aşılayır. Beləliklə, rəsmi kurikulum dini məzmun daşmadığı halda, məktəb normativləri və dini icmaların qeyri-formal təsiri birgə şəkildə gənclərin etik və sosial dəyərlərinin formalaşmasına töhfə verir.

Türkiyə. Ölkədə rəsmi təhsil sistemi çərçivəsində məcburi Din Kültürü və Ahlak Bilgisi (DKAB) fənni 4-cü sinifdən 12-ci sinifədək tədris olunur. DKAB dərsləri yalnız dini məlumat ötürmə ilə məhdudlaşmır, həm də şagirdlərin etik davranış, sosial məsuliyyət və empatiya bacarıqlarının inkişafına yönəlib; müzakirələr, praktiki nümunələr və tənqidi düşünmə fəaliyyəti dərslərin əsas pedaqoji üsullarındandır. 2021-ci ildə aparılmış və 787 şagirdi əhatə edən araşdırma göstərmişdir ki, DKAB dərsləri alan şagirdlərin mənəvi yetkinliyi daha yüksək, aqressivlik səviyyəsi isə daha aşağıdır, bu isə dərslərin dini maarifləndirmə ilə yanaşı, əxlaqi inkişaf və psixososial sabitliyə də töhfə verdiyini göstərir [6, s.313-334]. Beləliklə, Türkiyədə DKAB dərsləri əsas dini və əxlaqi formalaşma vasitəsi kimi çıxış edir, bu isə Cənubi Koreyada məktəb və dini icmaların paralel təsiri ilə fərqlilik təşkil edir.

Fərdiyyətçi cəmiyyətlərdə dini inancın formalaşma mexanizmləri

Qərbi Avropa ölkələri. Qərbi Avropa ölkələrində, məsələn, Almaniya, Hollandiya, İsveç və Fransa, dövlət məktəblərində dini təhsil əksər hallarda rəsmi kurikulumun mərkəzində deyil; bunun əvəzinə etika, fəlsəfə və dünya görüşü dərsləri şagirdlərin mənəvi və sosial bacarıqlarının inkişaf etdirməyə yönəlib. Dini dərslər yalnız valideynin seçiminə əsaslanaraq mövcuddur və müxtəlif dini cərəyanlara açıqdır [8, s.1-95]. Məsələn, Finlandiyada şagirdlər ailələrinin dini mənsubiyyətinə uyğun olaraq ya öz dinlərində, ya da etika dərslərində iştirak edirlər. Ölkə üzrə 2024-cü ildə ibtidai təhsil pilləsində 4,2 % şagird islam dini üzrə dərslər seçmiş, 7–9-cu siniflərdə isə bu göstərici 3,3 % olmuşdur [8, s.20]. Hollandiya və İsveçdə isə dini təhsil daha çox özəl və ya dini icma məktəblərində mövcuddur, dövlət məktəblərində isə dini formalaşma tənqidi düşüncə və fərdi etik dəyərlərin inkişafı ilə birləşdirilir [9, s.28].

Amerika Birləşmiş Ştatları (ABŞ). Qərbi Avropa və ABŞ modelləri fərdi seçimin üstünlüyü baxımından oxşardır, lakin ABŞ-də dini məktəblər daha geniş yayılıb və sosial nəzarət fərqi mövcuddur. Ölkədə təxminən 25% məktəblər özəl kateqoriyadadır və bunların təxminən 66%-i dini təhsillə əlaqəlidir [10, s.47]. Bu məktəblər yeniyetmələrə yalnız akademik bilik deyil,

həm də dini bilik və etik dəyərlər əsasında formalaşmış təhsil təqdim edir. Add Health tədqiqatı göstərir ki, yeniyetmələrin ibadətə qatılması və dini qruplarda iştirak etməsi riskli davranışların azalmasına kömək edir [11, s.231-249]. King və Furrow araşdırması qeyd edir ki, dini orta məktəb təhsili alan gənclər məzuniyyətdən sonra da dini iştirak səviyyəsini yüksək saxlayır [12, s.703-713].

Nəticə etibarilə, kollektivist və fərdiyyətçi yanaşmaların hər ikisi özünəməxsus üstünlüklərə və məhdudiyyətlərə malikdir. Aşağıdakı cədvəldə üstünlüklər və risklər təqdim edilmişdir:

Yanaşma	Üstünlüklər	Risqlər / Məhdudiyyətlər
Kollektivist	▪ İcma və sosial nəzarət vasitəsilə əxlaqi davranışların təşviqi ▪ Sosial bağlılıq və birgə məsuliyyət hissi ▪ Erkən yaşlardan mənəvi və sosial dəyərlərin möhkəmlənməsi	▪ Fərdi seçim və şəxsi mənəvi inkişafın məhdudlaşması ▪ Tənqidi düşünmə və fərdiyyətçi qərarvermənin azalması
Fərdiyyətçi	▪ Fərdi mənəvi identiklik və etik qərarvermənin inkişafı ▪ Müxtəlif dünyagörüşləri ilə tanışlıq və seçim azadlığı ▪ Tənqidi düşünmə və özünüifadə bacarıqlarının təşviqi	▪ Sosial bağlılığın və icma dəstəyinin azalması ▪ Dini və mənəvi davranışlarda dəyişkənlik və qeyri-sabitlik riski

Azərbaycan üçün milli dini-mənəvi təhsil modeli. Qlobal trendlər göstərir ki, dini-mənəvi dəyərlərin təhsil mühitində tədris edilməməsi və ya yalnız ayrıca fənn kimi öyrədilməsi gənclərin sosial-mənəvi formalaşmasına tam təsir göstərmir. Çünki dəyərlər məhz gündəlik həyatın hissəsi kimi öyrədildikdə real davranışa çevrilir. Azərbaycan həm multikultural ənənələrə, həm də güclü dini-mənəvi irsə malikdir. Bunu nəzərə alaraq aşağıda həm fərdiyyətçi, həm də kollektivist dəyərlərin balansını qoruyan “Dörd Mühit – Bir Şagird” təhsil modeli təklif olunur.

Modelin əsas ideyalarından biri **inancın məktəbdə ayrıca fənn kimi deyil, bütün fənlərə inteqrasiya olunmasıdır**. Bu modelin mərkəzində duran əsas prinsip budur: Dini-mənəvi anlayışlar ayrı, izolyasiya olunmuş fənn kimi yox, bütün dərslərin məzmununa yumşaq, təbii və elmi əsaslı şəkildə inteqrasiya edilir.

Fənlər üzrə məzmun inteqrasiyası: **Ədəbiyyat:** Azərbaycan və dünya ədəbiyyatından dini-mənəvi motivlər, etik dilemmaları əks etdirən hekayə və şeirlərin təhlili; **Tarix fənni:** Tarixi hadisələr və şəxsiyyətlər vasitəsilə dini dəyərlərin sosial rolunu göstərmək. Məsələn, xalq qəhrəmanlarının dini və mənəvi prinsiplərlə əlaqəsini təhlil etmək; **Biologiya və təbiət elmləri: Təbiət və biologiya:** Təbiətdəki nizam, harmoniya, təbiətə məsuliyyətli münasibət kimi mənəvi mövzuların şərh edilməsi; **Riyaziyyat:** Ədalətli bölgü, resursların ədalətli paylaşılması kimi anlayışların riyazi modellərlə izahı.

Bu model hər dərsi şagird üçün həm bilik, həm də dəyər axtarışına çevirir. Şagirdlərə “bu mövzu mənəvi və sosial baxımdan mənə nə öyrədir?” sualını düşünmə imkanı yaradacaq. **Nəticədə şagirdlərdə dini biliklərlə elmi düşüncə arasında körpü qurmaq bacarığı formalaşacaq.**

Şagirdlərin mənəvi inkişafı yalnız məktəbdə həyata keçirilən fəaliyyətlərlə məhdudlaşmır;

bu proses ailə, məktəb, sosial çevrə və rəqəmsal-virtual mühitdən ibarət dördkomponentli sistemin qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşır. Bu sistemin təməlini isə ailə təşkil edir. Lakin hazırda Azərbaycan təhsil mühitində şagirdlərin dərəcə cəlb olunması, müəllimlərin ixtisasartırma və pedaqoji bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi sahəsində müxtəlif təşəbbüslər olsa da, **valideynlər üçün mənəvi tərbiyə, uşaq psixologiyası və dəyərönlü valideynlik bacarıqları üzrə sistemli təlim və maarifləndirmə proqramları məhdudluq** təşkil edir. Bu boşluq ailə-məktəb əməkdaşlığının potensialını tam reallaşdırmağa mane olur və şagirdlərin dəyər dünyasının harmonik şəkildə formalaşmasını zəiflədir. Bu baxımdan ailələrin mənəvi tərbiyəyə cəlb olunması üçün metodik vəsaitlərin hazırlanması, valideynlər üçün seminarların təşkili, onlar üçün rəqəmsal platformalarda qısa video-resursların təqdim edilməsi, sosial və icma əsaslı fəaliyyətlərin gücləndirilməsi məqsədəuyğun hesab edilir.

Milli təlim-tərbiyə modelini və müasir dövrün tələblərini nəzərə alaraq, şagirdlər üçün Azərbaycan dilində rəqəmsal resursların hazırlanması da aktualıq kəsb edir. Hazırda belə resurslar olduqca məhduddur. Bu boşluğu doldurmaq məqsədilə əxlaqi inkişafa xidmət edən interaktiv hekayələr, rəqəmsal oyunlar və motivasiyaedici missiyalar yer alan elektron təhsil resursları yaradıla bilər. Nəticə olaraq, rəqəmsal texnologiyalar təkcə əyləncə vasitəsi deyil, həm də uşaqlarda sağlam inanc və dəyərlərin formalaşmasına xidmət edən güclü tərbiyə alətlərinə çevrilə bilər.

Sosial çevrə üzrə təklif icma və məktəb əməkdaşlığı çərçivəsində **“Dəyərönlü kitab müzakirə klubları”** yaradıla bilər. Bu klublar şagirdlərin sosial mühitdə bir araya gələrək ədəbiyyat və həyat hekayələri üzərində müzakirələr aparmasını, beləliklə empatiya, məsuliyyət, hörmət və kollektiv davranış kimi dəyərlərin təcrübədə möhkəmlənməsini təmin edəcək.

Nəticədə, “Dörd Mühit – Bir Şagird” modeli Azərbaycan üçün həm milli dəyərlərə söykənən, həm də global tendensiyalarla uzlaşan universal və yenilikçi bir çərçivə təqdim edir. Bu modeldə: dini biliklər elmi və mənəvi çərçivədə, dəyərlər **praktik və gündəlik** kontekstdə, təhsil prosesi isə həm **fərdi**, həm də **ictimai** müstəvidə formalaşacaqdır. Beləliklə, ‘Dörd Mühit – Bir Şagird’ modeli gənclərin bilik və mənəvi dəyərlərini integrasiya edən, onların sosial və fərdi inkişafını balanslı şəkildə təmin edən sistemli və innovativ təhsil yanaşması kimi nəzərdən keçirilə bilər.

Problemin aktuallığı. Erkən yeniyetməlik dövrü dəyər və əxlaq sisteminin formalaşmasında həlledici mərhələdir. Qloballaşan və rəqəmsallaşan cəmiyyətdə inanc və təhsil münasibətlərinin bu dövrdə mənəvi inkişafa təsirinin araşdırılması elmi və pedaqoji baxımdan aktualdır.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə dini inanc erkən yeniyetməlik dövründə ailə, məktəb, sosial və rəqəmsal mühitlərin qarşılıqlı təsiri ilə formalaşan çoxkomponentli psixoloji fenomen kimi əsaslandırılır. İlk dəfə olaraq Azərbaycan şəraitinə uyğun “Dörd Mühit – Bir Şagird” modeli elmi şəkildə təqdim olunur.

Problemin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi. Tədqiqat nəticələri ümumtəhsil məktəblərində fənlərarası integrasiya, müəllim hazırlığı və valideyn maarifləndirilməsi proseslərində tətbiq oluna bilər. Təklif edilən model və rəqəmsal resurslar yeniyetmələrdə sağlam inanc, əxlaqi düşünmə və sosial məsuliyyətin formalaşdırılmasına praktik mexanizmlər təqdim edir.

Ədəbiyyat

1. Saroglou, V. Din və prososial davranış: Meta-təhlil. *Personality and Social Psychology Review*, 20(1), s.7–37., 2016.
2. Jonas, E., və digərləri. Religious Identity and Morality: Evidence for Religious Residue and Decay in Moral Foundations. *Journal of Experimental Social Psychology*. s.12, 2020.
3. Pearce, L. D., Hayward, G. M., & Pearlman, J. Measuring Five Dimensions of Religiosity across Adolescence. *Review of Religious Research*, 59(3), s.367–393, 2017.
4. Roehlkepartain, E. C., Benson, P. L., Scales, P. C., & Sesma, A., Jr. Spiritual development in childhood and adolescence: Toward a field of inquiry. *Applied Developmental Science*, s.205-213, 2011.
5. Jayhun Gu and Juhwan Kim. Religious Literacy in Contemporary South Korea: Challenges and Educational Approaches. 2025. s.28.
6. Kaynar, A. Y. M. F. The relationships among Religious Culture and Ethical Knowledge Education, religiosity, moral maturity and aggression: Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Eğitimi, dindarlık, ahlaki olgunluk ve saldırganlık arasındaki ilişkiler. *Akdeniz Üniversitesi*. s.313-334, 2021.
7. *Journal of Posthumanism*. Exploring the role of moral intelligence in adolescents' psychological resilience (425 participants). *Journal of Posthumanism*. s.700-719, 2025
8. European Academy of Religion and Society. *Education and religion in Europe* (EARS dossier). European Academy of Religion and Society. s.1-95, 2021.
9. Exalto, J., & Bertram-Troost, G. Strong religion in a secular society: The case of Orthodox Reformed schools in The Netherlands. *Education Sciences*, s. 28, 2019.
10. U.S. Department of Education, National Center for Education Statistics. Private School Data from the National Center for Education Statistics (2021–22 Private School Survey) s.47, 2023.
11. Harris, K. M., et al. Public and private domains of religiosity and adolescent health risk behaviors: Evidence from the National Longitudinal Study of Adolescent Health. *Journal of Adolescence*, 30(2), 231–249, 2009.
12. King, P. E., & Furrow, J. L. Religion as a resource for positive youth development: Religion, social capital, and moral outcomes. *Developmental Psychology*, 40(5), s.703–713, 2004.

S.C.Hacıadə

**Din və təhsil münasibətlərində global fərqliliklər: kollektivist və fərdiyyətçi
yanaşmalar
Xülasə**

Məqalədə erkən yeniyetməlik dövründə (10–14 yaş) din və təhsil münasibətlərinin mənəvi inkişafa təsiri kollektivist və fərdiyyətçi cəmiyyətlər kontekstində müqayisəli şəkildə təhlil olunur. Dini inanc ailə, məktəb, sosial və rəqəmsal mühitlərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşan çoxölçülü psixoloji konsept kimi əsaslandırılır. Nəticə olaraq, Azərbaycan şəraitinə

uyğun fərdiyyətçi və kollektivist dəyərlərin balansını qoruyan “Dörd Mühit – Bir Şagird” modeli təklif edilir.

С.Дж. Гажизаде

**Глобальные различия во взаимоотношениях религии и образования:
коллективистский и индивидуалистический подходы
Резюме**

В статье проводится сравнительный анализ влияния взаимодействия религии и образования на нравственное развитие в период раннего подросткового возраста (10–14 лет) в коллективистских и индивидуалистических обществах. Религиозная вера рассматривается как многомерный психологический конструкт, формирующийся во взаимодействии семейной, образовательной, социальной и цифровой среды. В результате предлагается модель «Четыре среды — один ученик», адаптированная к условиям Азербайджана и обеспечивающая баланс коллективистских и индивидуалистических ценностей.

S.C. Hacızadə

**Global differences in religion and education: collectivist and Individualist
approaches
Summary**

The article comparatively examines the impact of the relationship between religion and education on moral development in early adolescence (ages 10–14) within collectivist and individualist societies. Religious faith is conceptualized as a multidimensional psychological construct shaped by the interaction of family, school, social, and digital environments. As a result, the “Four Environments – One Student” model adapted to the Azerbaijani context is proposed, balancing individualist and collectivist values.

Redaksiyaya daxil olub: 09.12.2025